

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

MUDYAXIHI/KHOTAVUXIKA 2025

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila Ieri ra swivutiso ri na tipheji ta 37.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlava papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nonganoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u funha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlava swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.
3. Papila leri ra swivutiso ri na swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B:	Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENGE XA C:	Ntlangu	(25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena: SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
 SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.
 XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C (NTLANGU):

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nonganoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso himfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300 (pheji yi1).
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2–2½).
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela swileriso leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana himfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlanya papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swivutiso SWIN'WANA na SWIN'WANA SWIMBIRHI.

NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Mbyana'	Xitsalwana	10	6
2. 'Hi dye naxo!'	Ximbangu	10	7
3. 'Xiviti xa xikhomela'	Ximbangu	10	9
4. 'Xibodze xa munghana'	Ximbangu	10	10

NA

Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.

5. 'Va ndzi kumile'	Ximbangu	10	12
---------------------	----------	----	----

*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA

NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

6. Mulunguntima	Xitsalwana	25	14
7. Mulunguntima	Ximbangu	25	14
8. Mibya ya nyekanyeka	Xitsalwana	25	17
9. Mibya ya nyekanyeka	Ximbangu	25	17
10. Ximitantsengele	Xitsalwana	25	20
11. Ximitantsengele	Ximbangu	25	20

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

12. Rivomba ra Vutsonga	Xitsalwana	25	22
13. Rivomba ra Vutsonga	Ximbangu	25	22

XIYENGE XA C: NTLANGU

Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

14. Hlamba vunwa nandzuwe	Xitsalwana	25	26
15. Hlamba vunwa nandzuwe	Ximbangu	25	26
16. Vukosi i mberha	Xitsalwana	25	29
17. Vukosi i mberha	Ximbangu	25	29
18. Xivoni xa vutomi	Xitsalwana	25	32
19. Xivoni xa vutomi	Ximbangu	25	32
20. Vadyondzi va namuntilha	Xitsalwana	25	35
21. Vadyondzi va namuntilha	Ximbangu	25	35

*LEMUKA LESWI: Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HIMFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku kombisa leswaku u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Swithhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xinga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana KUMBE ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana KUMBE ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300 (pheji yi1), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula xivutiso lexi nga ta xi landzela.

MBYANA – HT Chauke

- 1   Haa, vusiwana byi ni xilandzu mbuyangwana!
 2   Sweswi va nga te ndzi mbyana hakunene,
 3   Mina marhandzeka-loko-swi-bihile ntsena!
 4   Laha swi nga saseka kona vana va vona hi vo' vanhu ntsena,
 5   Ntirho wa mina i ku pfutsekisiwa swi nga *heli* ntsena.
 6   Kasi vumbyana bya mina byi ta helela kwihi ke?
 7   Ndzi to kala ndzo, mbhinyi na xikomu ndza ha ri mbyana ke?
 8   Loko va ku ku na mahanyelanhlomulo kasi va vula mina ke?
 9   Vatswari vanga, a mi hundzuluxinyana swikosi mi phalala?

 10   Leswi ndzi tswariweke ndzi ri mbyana,
 11   Vana va mina na vona va ta va timbyana?
 12   Swakudya swa kona ndzo hoxeriwa kunene ku tiyisisa vumbyana byanga.
 13   Xa mina i ku londzota miladza yo nyakapfala siku leri ngo va siku,
 14   Loko ku ri nyama va tswontswa mongo hinkwawo wu ku bi!
 15   Hi kona ndzi nga ta hoxetiwa marhambu ndzi rilela kona.

 16   Loko va swi lava ndzi rhambiwa ku ya eku hloteni,
 17   Ndzi ta vona maxangu hi ku hlongorisa swihari,
 18   Ndzi ta mintela marha ndzi ehleketa leswaku ndzi ta lawuriwa ku antswa.
 19   Loko se swi swekiwile swi vupfa hi mina n'wamarhambu,
 20   Swa mina swa vava vamanana!

 21   Loko ri perile hi mina murindzi wa muti,
 22   Loko ndzi twa ku chakala, ndzi vukula ndzi ya kona,
 23   Nkarhi walowo vona va ba swingoro swi gigelana,
 24   Loko va swi lava ndzi to bukutiwa ndzi ku pyee!

 25   A swi antswi ndzi cincana na vona ndzi va munhu vona va endla mbyana?
 26   Va ta twanyana leswi ndzi swi twaka na mina ka!
 27   A ndzi ta va komba xo mita hi huku,
 28   Vuhlonga bya mina byi tlula na bya vana va Israel ehansi ka Faro.
 29   Kambe a swi na mhaka hikuva Hosi ya swi vona.
 30   Rin'wana ra masiku ndzi ta endla Lazaro wa vona,
 31   Va ta cangayila va lava ku pfuniwa hi mina ndzi ri ePharadayisini,
 32   Ndzilo wu ta va oxa va nyeka vutomi hinkwabyo.

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi ra vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 1, 7, 11, 14 na 28.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

HI DYE NAXO! – MT Mahuntsi

- 1 Hina swisiwana hi dye naxo!
- 2 Hi dye naxo na *vamachonisi!*
- 3 Hi vona *vamachonisi* va hi endlelaka bajete,
- 4 Bajete ya miholo ya hina,
- 5 Leyi hi hanyisaka mindyangu ya hina hi yona.

- 6 Vayisa lava va ni mona wa xiloyi.
- 7 Loko wo ka u ya lomba kan'we,
- 8 A wu nga ha phonyoki nakan'we,
- 9 Mali ya wena yi ta tswala yi tswarile.
- 10 Hambi u lo lombela siku rin'we ya veleka.

- 11 Loko ha ha lomba mi timbulwa,
- 12 Loko ha ha lomba mi vamunene wa Gzewana.
- 13 Mi n'wayitela ku vonaka na makhuyu.
- 14 Mi hlekelela ku vonaka na xindzin'wandzin'wana.
- 15 Mi hi bampatela swi nga ha heli.

- 16 Kambe siku ro londza a mi endleki,
- 17 Mi rheta bya bavuri ematini,
- 18 Mi kariha bya ngwenyankelenge.
- 19 Mi mpfhuppha bya huku ya mbhaha,
- 20 Leyi tekeriweke xiciwana xa yona hi gama ra nsele.

- 21 A mi hloniphi ni tihos onge mi tinhongana,
- 22 A mi hloniphi na swidyondzeki,
- 23 Hambi vakhegula va mudende ma chonisa.
- 24 Vadyondzisi vona a ha ha vuli,
- 25 Va teriwa hambi va ha dodombana no lota byongo,
- 26 Entirhweni emahlweni ka vadyondzi,
- 27 Va ta khomiwa hi tiwachenai va bvunghiwa hi papa ra tingana ta ntima dzwii!

- 28 Van'wana mi va tekela ni makhadi,
- 29 Makhadi lawa va holaka hi wona xihundla xi ku mhoo!
- 30 Ivi mi hamba mi kafutela mali ya vona,
- 31 Vona va ri karhi va koka exilogweni,
- 32 Vona va ri karhi va dya rikoko ra xilondza,
- 33 Mindyangu ya n'wina yi xipa yi fika hi laha!
- 34 Mi hanyisa mindyangu ya hina ku vava n'wina *vamachonisi!*

- 2.1 Hi xihi xifaniso xa le miehlekeweni lexi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi?

(2)

- 2.2 Tshaha ntila eka ndzimana yo hetelela lowu kombisaka leswaku *vamachonisi* va teka mali ya valombiwa hixitalo. (1)
- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 31 loko mutlhokovetseri a ku: 'Vona va ri karhi va koka exilogweni' u vula leswaku vanhu lava lombeke mali va va va ri ku ... hi vutomi.
- A tsakisiweni
 B vevukeriweni
 C tikeriweni
 D vilerisiweni (1)
- 2.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 27 lowu nge: 'Va ta khomiwa hi tiwachen'i va bvunghiwa hi papa ra tingana ta ntima dzwii!' u tirhisile rito 'bvunghiwa'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 2.5 Xana ntila wa 19 lowu nge: 'Mi mpfhupfha bya huku ya mbhaha' wu hlamusela yini? (1)
- 2.6 Mhaka leyi hlamuseriwaka eka xitlhokovetselo lexi yi endla u titwa njhani naswona u nga tsundzuxa vanhu yini hi yona? (2)
[10]

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

XIVITI XA XIKHOMELA – NW Phakula

- 1 Vona, u kukumukile u kukumukile u lo tani!
 2 Ekerekeni kona a wu xwi no xwa,
 3 Eka vapfumerikuloni u hundzukile wachi ya vona,
 4 Ku ku veka mubi wa nsimbhi ke, swi tsandza kwihi swona?
- 5 Vona, moya waku a wu ni kurhula wu dungekile,
 6 Xikhomela eka wena xi vumbeterile magadigadi ya ngati ya xiviti,
 7 Xiviti lexi ku tsandzisaka ku hlangana ni Mumbi.
 8 Minyikelo yaku ekerekeni yo va ya hava ntsena.
- 9 Sungula u tirivalela,
 10 Ivi u rivalela sirha hikuva na marhambu yakwe ya bole khale.
 11 Wa ha ri ni xikhomela xo tshikiwa loko wa ha ri munthswa?
 12 Leswi se na vatukulu va nga hlomisa ke wa ha tova hi yini?
- 13 Ve 'avuxeni' eka ntsumbu waku kambe mbilu ni moya swi vutliwile,
 14 Swi vutliwile hi xiviti,
 15 Xiviti n'wana xikhomela,
 16 Xikhomela mana wa mavondzo na vuloyi.

- 3.1 Nyika nkomiso wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Tshaha ntila eka ndzimana yo sungula lowu kombisaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a fika hi nkarhi ekerekeni. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 1 loko mutlhokovetseri a ku: 'Vona, u kukumukile u kukumukile u lo tani!' u vula leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a tshama a ...
 A tshunxekile.
 B nyuherile.
 C hundzukile.
 D hlundzukile. (1)
- 3.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 10 lowu nge: 'Ivi u rivalela sirha hikuva na marhambu yakwe ya bole khale' u tirhisile rito 'sirha'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Hikwalaho ka yini mutlhokovetseri a ku xikhomela i mana wa mavondzo na vuloyi eka ntila wa 16? (1)
- 3.6 Mhaka ya ku va munhu a va na xikhomela u vona yi ri kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

XIBODZE XA MUNGHANA – KJ Ngobeni

- 1 I xibodze xa munghana,
- 2 U nga voni ku xonga ka xona,
- 3 Mavala ya fana na ya xa wena,
- 4 Ya fana swa khwatsi hikuva i yan'we,
- 5 U nga nambuteli bya xidzidzi,
- 6 Ku fana be!
- 7 Chava xibodze xa munghana.
- 8 A hi hambananga mhayi!
- 9 Loko u xi languta hi vurhonwana,
- 10 Khwatsi lex a ka wena!
- 11 Lexi u xi nyangaka u kolwa,
- 12 Xona lexi baka wa wena mombo,
- 13 Lexi nyakalaka *makorho* ya mbilu yaku,
- 14 Hi xona xa wena xexo.
- 15 U nga xi languti hi tihlo ra le mpfungwe,
- 16 Hikuva xi ta ku koka rinoko,
- 17 U nga xi susi nurhu loko mi hlangana hi mahlo,
- 18 Hambi xi nga xipa hi thyaka,
- 19 U nga xi sulasuli,
- 20 Futhi xi nga ku nyumisi,
- 21 Hikuva i xa munghana a hi xa wena.
- 22 Tshika xa munghana,
- 23 Futhi u nga xi tumbeti ekhwapeni,
- 24 Hikuva xi ta tshikela lomo,
- 25 Kutani xi tlhotlhorha mandza ya xona,
- 26 Vana va xona va ku hlenga bya n'weni wo chika hi le Khimbini,
- 27 Ku kondza u twa ku nandziha u nga ha lavi ku twa nchumu,
- 28 Kutani xi hlohlomuka tiko ri hlamala.
- 29 Chava xibodze xa munghana,
- 30 Xi hloniphe u nga xi naveli,
- 31 Hikuva na xona xa bava xi khalakhasa,
- 32 U nga xi lavi enyongeni,
- 33 Hikuva xi ta ku swirha timbilu na xona,
- 34 U nga kali u tihoxa lomo,
- 35 Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle.
- 36 Hambi xi nga ku tshwinyeta hi tihlo,
- 37 Xi tshunela kusuhi xi ku koka rinoko,
- 38 Xi teke tanihi makwenu wa khwiri ra nyini,
- 39 Hikuva xi ta onha vuxaka byenu.
- 40 Kanya mbilu u nga ninginiki,
- 41 Chuchuta miehleketo ya wena hi phoma ra ntima bya Yosefa.
- 42 Hikuva xibodze xa maseve i xa maseve a hi xa wena.

- 4.1 Kombisa hungunkulu leri xithhokovetselo lexi xi humelerisaka rona. (2)
- 4.2 Tsavula ntila eka ndzimana ya vumune lowu hlamuselaka leswaku timhaka leti munhu a ehleketa ka leswaku i ta xihundla ta humela erivaleni. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Mutlhokovetseri eka ntila wa 35 loko a ku: 'Hikuva u ta dyiwa hi magandlati ya lwandle' u vula leswaku munhu loyi u ta ... loko se a kumile munhu loyi a n'wi navelaka.
- A tshamiseka
 B xaniseka
 C languteka
 D hlayiseka (1)
- 4.4 Ntila wa 33 wu ri: 'Hikuva xi ta ku swirha timbilu na xona'. Xana 'ku swirha timbilu' swi vula yini hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo? Hlamusela hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke xivulavulelo lexi hakona eka xithhokovetselo lexi. (3)
- 4.5 Eka ntila wa 28 mutlhokovetseri u ri: 'Kutani xi hlohlomuka tiko ri hlamala.' Xana ntila lowu wu humelerisa yini? (1)
- 4.6 Xitsundzuxo xa mutlhokovetseri lexi humelerisiwaka hi mintila ya 36–38 xa koteka ku xi endla ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
[10]

NA

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)***MIHLOTI YA TINGANA – TP Magaisa*****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamaula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

VA NDZI KUMILE – TP Magaisa

- 1 Lava nga ndzi pepejela va pfarile milomo,
 2 Xuma xo ta hi vukungundzwana xi vohlile,
 3 Leswi nga sala swi le mavokweni ya nawu,
 4 Tiko ri rhrule kambe mina a ndzi rhulanga,
 5 Vanghana va mina a ko va swindodzi,
 6 Mavele na timanga swi herile swindodzi bamfee!
- 7 Endzhaku ka hinkwaswo,
 8 Mina ndzi hundzukile lowo ka ti nga teki,
 9 Ku ri xinyanyu xi nga ndzi peta nhloko,
 10 Namuntlha milenge na mavoko swi khungiwile,
 11 Ndzi rindzele ntsena xigwevo lexi ndzi nga xi tiviki.
- 12 Lava a ndzi va yimise hi nenge wun'we matolo,
 13 Namuntlha va ndzi kumile,
 14 Gugu na makatla namuntlha nkwe!
 15 Ku lo sala ku lurhela,
 16 Nomo wu tsemekile cipu!
 17 Futhi swona, leswi swi hlomula mbilu.
- 18 Ndzi lo tirhisiwa,
 19 Mina a ndzi ku ndzo rhandziwa,
 20 Mina a ndzi ku ndzi lo tlhariha,
 21 A ndzi ku ndzi na nkucetelo,
 22 A ndzi ku ndzi na matimba yo endla hi ku rhandza,
 23 A ndzi ku ndza chaviwa.
- 24 Va ndzi kumile,
 25 Lava a ndzi ku i swiphunta hi lavayaa!
 26 Tintlharhikulorhi ti tlhentlhile,
 27 Ndzi sale ndzexe ebokisini,
 28 Leswo tisola ndza tisola-ka,
 29 Ndzi to ka ndzi nga byeli munhu.

- 5.1 Nyika mongo wa xithhokovetselo lexi. (2)
- 5.2 Tshaha ntala eka ndzimana ya vumbirhi lowu hlamuselaka leswaku mutlhokovetseri u tivona onge a nga ha tlharihangi. (1)

5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 14 a ku: 'Gugu na makatla namuntlha nkwe!' u hlamusela leswaku se u heleriwile hi ...

- A maqhinga.
- B manyunu.
- C makungu.
- D matimba.

(1)

5.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 6 lowu nge: 'Mavele na timanga swi herile swindodzi bamfee!' u tirhisile rito 'swindodzi'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u hlamusela hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi.

(3)

5.5 Xana mbuyelelo wa marito ya: 'A ndzi ku' eka ndzimana ya vumune wu tshikelela/tiyisisa yini?

(1)

5.6 Loko a wu ri xaka ra munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na leswi n'wi vangeleke ku tikuma a ri laha sweswi a nga kona?

(2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: **30**

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA

SWILERISO:

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2–2½), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE

XIVUTISO XA 6: XITSALWANA

MULUNGUNTIMA – TH Khosa

Kombisa hilaha Johnson Hlongwane tanihi murhangeri entirhwani a xaniseke vatirhikulobye hakona kutani eku heteleleni ku ya xaniseka yena.

[25]

XIVUTISO XA 7: XIMBANGU

MULUNGUNTIMA – TH Khosa

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

'Cheke leyi a yi tsariwangi laha rijisitaren,' ku vula Mlambo a langutile Brooks. '*There must be something fishy.*'

'A ku nga ri na nchumu xa vukungundzwani,' ku hlamula Hlongwane. 'I ncini xi nga endla leswaku yena Nyeleti a nga yi nghenisi cheke leyi erijisitaren? Swo tikomba xikan'we leswaku u yi humesile hi vutlhari.'

5

'Swi nga endleka leswaku a va a tekile cheke leyi yena Nyeleti hi siku ra xa tolo loko a chayisa entirhwani kumbe a yi tekile hi xa mundzuku wa kona nimixo loko a nga si pfula rijisitara ra siku.'

'Swi nga endleka nakambe leswaku ku ri ni un'wana loyi a nga nghena laha hofisini a khatlula tluka ra cheke loko Nyeleti a ha ku pfala rijisitara ra matolo wa kona kumbe a va a nghenile nimixo Nyeleti a nga si pfula. Mhaka leyi yi lava ku langutiwa hi matlhelo mambirhi manharhu,' ku vula Mlambo.

10

'Voko leri nga tsala cheke leyi na wena u swi vona kahle leswaku i ra Nyeleti,' ku hlamula Hlongwane hi Xinghezi. 'A swi kali swi kanakanisa leswaku i Nyeleti a nga tsala cheke leyi. Voko leri nga tsala laha chekeni ni laha rijisitareni ri tikomba kahle leswaku i rin'we.'

15

'Mr Brooks,' Ku vitana Mlambo a khomile cheke yoleyi ya timhaka na papila leri ehansi ka rona ku nga sayina Brooks. '*The signature on the cheque corresponds with the proof signature on this letter. Do you still deny that you signed the cheque?*'

'I haven't' ku hlamula Brooks. 'I swear I haven't.'

20

- 7.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 7.2 Hlamusela hi ku komisa xivangelo xa ku va Mlambo a kumeka a ri eka mbangu lowu u wu boxeke eka 7.1 laha henhla. (2)
- 7.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Lexi endlaka leswaku misayino ya Brooks na Hlongwane yi kumeka eka cheke leyi ku vulavuriwaka hi yona hileswi ... a a fojarile misayino ya vona.
- A Mukhari
 B Jerico
 C Nyeleti
 D Maria (1)
- 7.4 Xana cheke leyi Mlambo a kumbetelaka leswaku yi nga va yi tekiwile hi siku ra xatolo loko Nyeleti a chayisile entirhwени kumbe yi tekiwile hi xamundzuku wa kona namixo, entiyisweni i mani loyi a a yi tekile naswona Nyeleti a a ri kwihi hi nkarhi wa kona? (2)
- 7.5 Mavulavulelo ya Mlambo eka ntshaho lowu nga laha henhla ma kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 7.6 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Brooks a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.7 Loko a ku ri wena Mlambo a wu ta n'wi tsundzuxa yini Hlongwane mayelana na leswi a vulavurisaka xiswona hi loyi a nge u tsale cheke leyi ku vulavuriwaka hi yona eka ntshaho lowu nga laha henhla? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

A nga kalangi a heta nkarhi Hlongwane. O xikan'we a sungula hi tintangu ni masokisi. Ku nga exinyamini, swiambalo swa kona swo tlurhuleriwa kunene swi hayekiwa emhandzeni ya xivala. Phela loko o swi veka ehansi ku ambambela wu ta va ntirho. A tlurhulela a sala bya ricece.

Kwalaho xi sungula ku tiphata xivongo m'fana ka Zinjiva. Xi sungula ku tikapitela hi mati. Xi vulavulela. Xi rhanga hi Chavalala xi rhwala xi ya hoxa le! Xi vuya hi Mlambo xi ya tlatlalata. Xi ta hi Nyeleti xi ya dlidlirita. Brooks xi koka hi rhimila. Briggs ni Valungukulobye xi rharhiyeta hi ritsandzi. Xi phata xitulu xa xona xi xi veka etsheveni. Xi phata mabibi ya mbilu xi n'watseka ekule. Xi tiba xifuva xi tinavelela swa misava hinkwayo. Xi gimeta hi Chavalala nakambe xi phyandlasa kunene. 5
 Nsatimuni gabaa! A wu ya kwihi u nga ta tivonisa ni ku titwisa? 10

Va fisa sweswi mahlo vanhu! Va fisa sweswi tindleve vanhu! Leswo landzelela valoyi nivusiku swa dlayisa.

Xana u karile a byi nunhwa vurhongo vusiku bya kona Nsatimuni? Leswi loko a ku wa etlela Hlongwane o vuya hi swivumbeko hinkwaswo swa vandzwondzwe? A a n'wi 15 vona a ri karhi a kakatlula Chavalala. A tlhela a n'wi vona a ri karhi a tlimba Nyeleti hi minkolo. Va hlama laha kaya ku vona ntswatsi ku hahama. Va ehleketa valoyi.
I xirha xa le mbilwini. U ta xi byela mani Nsatimuni? A wo fundza mati u languta makumu ya swona? Nomu xongela n'winyi vula ti ta vuya hi wena. U ta yi sungula kwihi mhaka yo tani? Nsatimuni a tibyela a ri karhi a khaswela ku ya entirhwени. 20

- 7.8 Boxa vito ra n'anga leyi Hlongwane a a yile eka yona ku kala a voniwa hi Nsatimuni. (1)
- 7.9 Kombisa ku yelana loku nga kona eka vito ra Nsatimuni na swiendlo swa yena etsalweni leri. (2)
- 7.10 Hi byihi vuxaka exikarhi ka Nsatimuni na Hlongwane etsalweni leri? (1)
- 7.11 Xana loko mutsari a ku: 'Brooks xi koka hi rhimila' a a hlamusela yini? (2)
- 7.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke mayelana na ku va Hlongwane a voniwile no twiwa hi Nsatimuni loko a ri exivaleni? (2)
- 7.13 Xisihalari i ximunhuhatwa lexi sivelaka ximunhuhatwankulu ku fikelela ku navela ka xona. Xana i mani xisihalari eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.14 Xana u vona swi fanerile ku va Nsatimuni a ngungumerile a ya tumbelela Hlongwane exivaleni ku kala a ya twa no vona leswi humeleleke ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.15 Loko a ku ri wena Nsatimuni a wu ta titwa njhani endzhaku kaloko u twile no vona leswi Hlongwane a swi vuleke no swi endla loko a ri exivaleni? (1)
[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Vanhu hambi vo huma eka ndyangu wun'we, un'wana na un'wana u na xiphiqo/ku tikeriwa loku kongomanek na vutomi bya yena a ri yexe. Kombisa ntiyiso wa mhaka ley hi leswi humeleleke endyangwini wa Mufundhisi Tlhomandloti.

[25]

XIVUTISO XA 9: XIMBANGU**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

Nyiko a vutisa a ku, 'Xana hina va muti wa ka Tlhomandloti hi fanele ku tiva hinkwaswo leswi vanhu vo tala va nga swi tiviki ke?'

'Swidyondzeki ni vafundhisi i valeteri va matiko emisaveni hinkwayo. A ri kona tiko leri nga hluvukaka ri nga ri na swidyondzeki ni vafundhisi. Hambi u nga ri na vutivi lebyi hetisiseke eka hinkwaswo kambe leswi u nga swi dyondza u fanele u swi tiva hi ku 5 hetiseka loku nga kanakanisiki. Laha u nga hava *vutivi* byo enta u fanele u dlambadlamba ku komba ndlela. Loko wo vula leswaku a wu na vutivi hi leswi va swi vutisaka va ehleketa leswaku wa va venga, kumbe u tsakela leswaku va wela emakhombyeni.'

'Ndza swi twa tatana, marito ya n'wina ya ta tshama ya ri rivoni ra tindlela ta mina laha 10 misaveni.'

Hiloko mufundhisi a hundzulukela eka Madambi.

'Swa wena swa xikolo swi ndzi tsakisa ngopfu. U ndzi vavisa mbilu ntsena hi futa ni vufendze wonge a wu n'wana wa muti wa vukhongeri, wa dyondzo, mafundza ni malwandla. Ku dyondza ni vutlhari swi seketeriwa hi mikhuva leyinene, ley 15 hlantswekeke hi xiviri ni miri.'

'Ndza pfumela tatana,' ku hlamula Madambi.

'A wu pfumeli niswitsanana, ni le tindleveni a swi ngheni. I khale ndzi ri karhi ndzi hokoloka hi ku holova na wena hi vufendze bya wena, kambe ku hava ku tihlukurheta. Ndzi ku byela masiku hinkwawo leswo u byewula malepfu, u tsemeta ni misisi kambe 20 do! Ndzo vulavula ni tambo leri ngo tshama ri lo pyi hi thyaka.' 'A ndzi ehleketa lewo tatana va lava hi dyondza hi va mahlweni ka van'wana emitlaweni ley hi nga ka yona. Ku tikarhata hi dyondzo swi endla leswaku ndzi nga kumi nkarhi wo tihlukurheta ndzi fana ni van'wana ku hlantsweka emirini. Kutani leswi hi tidyondzo ndzi va tlulaka a swi 25 nga fanelangi ni le mirini ndzi nga fani na vonake?'

- 9.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 9.2 Loko Mufundhisi Tlhomandloti a laya vana va yena a ka ha ku suka manana Cheyeza Baloyi. Hlamusela hi ku komisa leswi a a lava swona emutini wa ka Tlhomandloti. (2)

9.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va Mufundhisi Tlhomandloti a vula leswaku u vulavula na tamba leri ngo tshama ri lo pyi, u hlamusela leswaku Madambi a nga ... loko a byeriwa.

- A hlamuli
- B yingisi
- C tshembni
- D xiyaxiyi

(1)

9.4 Kombisa ku hambana loku a ku ri kona exikarhi ka vutomi lebyi Mufundhisi Tlhomandloti a a navela leswaku vana va yena va byi hanya na leswi vona a va hanyisa xiswona.

(2)

9.5 Xana mutsari u lemukisa vatswari yini hi leswi humeleleke eka Nyiko na Madambi swo tsandzeka ku fikelela ku navela ka tata wa vona?

(2)

9.6 Marito ya Mufundhisi Tlhomandloti loko a vulavula na vana va yena ya humelerisa yini hi vumunhu bya yena?

(2)

9.7 Loko a wu ri Madambi u byeriwa leswaku u na futa a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini?

(3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

'Mina ndzi rilela mufana wa mina; ndzi ta n'wi rilela mikarhi hinkwayo. Ku nga vi na un'we loyi a rilaka hikuva Munene wa rila, a va ni mahlomulo ya mina, handle ko titwa hi xiviri xa yena leswaku wa vaviseka. Hi xona xikhongelo xa mina xo hetelela namuntlha laha masirheni. Amen.'

5

Hi siku leri tlhandlamaka Nkulukumba Tlhomandloti u humile laha mutini wa yena a khandziya xintshabyana lexi a xi ri kwalaho kusuhi ni le Chiawelo. A fika a tshama etambeni a languta vupeladyambu. Dyambu a ri ya eku peleni. Nkulukumba Tlhomandloti a languteka a dyuhale ngopfu. Nhloko ya yena a yi basuluke ku tlula mpimo; nhlonge ya yena a yi khwanyanile ngopfu, yi komba vutivi bya vutomi lebyi a byi nga tsariwanga ebukwini. Ku gwanya ni ku khwanyana ka nhlonge ya yena a ku ri buku ya vutivi bya malembe laya hundzeke ni ku xaniseka hi nsingilo ni maxangu ya vumunhu laya nga heriki.

10

Nkulukumba Tlhomandloti a a langutile rivala leri a ri andlarile emahlweni ku ya fika eswintshabyanini leswi a swi khumba hi dyambu. 'Hinkwaswo swi famble,' ku ehleketa Nkulukumba Tlhomandloti. 'Hinkwaswo swi fanele ku hela hi ku famba. Na mina ndzi ta hela hi ku famba.'

15

U tshamile kwalaho nkarhi wo leha a ri karhi a vona ku hundzuka ka ntumbuluko; hi nkama wolowo a twa leswaku na yena wa hundzuka, wa famba.

U te loko a ehleketa ku fa ka yena, a ehlekete ku ya hlangana na Nyiko wa yena - hiloko a n'wayitela, a n'wayitela, a n'wayitela.

20

Loko N'wa-Basana a ta ta n'wi landza a a ha n'wayitela – kambe a a titimele khale.

- 9.8 Xana i mani 'Munene' loyi Mufundhisi Tlhomandloti a vulavulaka hi yena eka ntshaho lowu nga laha henhla? (1)
- 9.9 I yini lexi vaviseke Mufundhisi Tlhomandloti ku kala a ya exintshabyanini lexiboxiweke eka ntshaho lowu nga laha henhla? (1)
- 9.10 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kondza timhaka ta kona ti tisa ku vaviseka loku u ku boxeke eka 9.9 laha henhla. (2)
- 9.11 Ximunhuhatwankulu i ximunhuhatwa lexi nga na ku navela ko karhi kambe xi siveriwa ku ku fikelela hi swimunhuhatwa swin'wana. Xana i mani ximunhuhatwankulu eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 9.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke hi rifu ra Mufundhisi Tlhomandloti eka timhaka ta loko vanhu va loveriwile hi varhandziwa va vona? (2)
- 9.13 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Mufundhisi Tlhomandloti a a ri na wona ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 9.14 Mhaka ya ku lova ka Mufundhisi Tlhomandloti endzhaku ko vilerisiwa hi leswi u swi boxeke eka 9.9 laha henhla ya humelela evuton'wini ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Ku pfumala nhlayiso wa tatana a swi siveli vana ku humelela evuton'wini. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka leswi humeleleke vana va Lindiwe na Ntsengele Godfrey Kubayi etsalweni leri.

[25]

XIVUTISO XA 11: XIMBANGU**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

Hambiswiritano, Godi u fikile a nghena lahaya bucharini, ivi a xava xinyamana xo ya oxa hi cinci liyani ya khumentlhanu wa tirhandi leyi a nga cinceriwa yona hi yena Makasani loko a chika exibazanini. Kutani loko a fika le ndzhaku exitikweni laha tinyama a ti pfaphamisiwa kona, o kuma van'wana vavanuna na vona va ri ku oxeni va ri karhi va tidyela mabulu. 'Vaxumi vakulukumba.' Ku xeweta Godi a ri karhi a tlhandleka xa yena xinyamana hi le tlhelo. 'Hi xeweta n'wina vabuti. Se mi ta kolwa lunyamana lolu lo tani ongeti mo lava ku hoxa enhompfini ka vabuti?' Ku vula un'wana wa vavanuna lavaya a va ri eku oxeni. A vula tano a ri karhi a hleka hikwalaho ka misavu ya yena leyi a a ri na yona.

'A hi chavi yo *gout* yi nga tinyika matimba masiku lawa! Hina ku dyanyana switsongo, milenge yo pfimba.' Ku hlamula Godi loyi ongeti hi siku leri swilo a swi n'wi khele matluka.

Va burise xisweswo nyama yi ri karhi yi pfaphamela. Leswi ndzilo a wu ri wukulu, ya Godi a yi hlwelangi. Yi lo na vupfa a yi phula a ya tshama ehansi ka murhi eka xin'wana xa switafulana swa semendhe leswi a swi ri kwalahaya. Ivi a xava vuswa eka mhani N'waMdaka loyi a a xavisela vaoxi vuswa hi masiku. Loko byi fika, Godi a sungula ku mukisana na byona a dya. Madyelo ya kona a swi tikomba a ri munhu loyi a a ri ni ndlala swinene.

- 11.1 Xana Godi a a huma kwihi loko a chika exibazanini naswona a a humesile mali muni ku kala a kuma cinci ya khumentlhanu wa tirhandi? (2)
- 11.2 Nyika andlalo wa leswi humeleleke ku kala Godi a kumeka a khandziya xibazana a ya chika laha a nga fika a ya ebucharini. (2)
- 11.3 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka nyama leyi Godi a nga xava yona na madyelo ya yena. (2)
- 11.4 Xana marito ya Godi ya leswaku u chava *gout* ku kala a dya xinyamana lexitsono ya kombisa yini mayelana na matitwelo ya yena? (2)
- 11.5 Hlamusela xivangelo xa ku va mutsari a vula leswaku ongeti hi siku rolero swilo a swi kherile Godfrey matluka. (2)
- 11.6 Loko a wu ri xaka ra Godi kutani u n'wi vona a dya hindlela leyi a a dya hayona ebucharini, a wu ta titwa njhani naswona a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

Hambiloko swilo a swi n'wi fambela kahle, Mafloza a a ri ni xiphiko xin'we himpfhuka a hlanganile na Mandla le nkosini. A a twa mbilu yakwe yi vava loko a vona Masesi a rhandza munhu loyi a nga riki tata wa yena hindlela leyi a a rhandza Godi hi yona. Swi n'wi dya Mafloza a nga tivi leswaku n'wana wa yena a nga n'wi byerisa ku yini hikuva nkarhi wa ku n'wi byela ntiyiso a wu hundzile manuku. Phela Masesi a xi fanele ku ya e-tertiary. Hambiswiritano, Mafloza u kale a kanya mbilu a bula ni n'wana wa yena Masesi hi mhaka leyi. 'Kasi mi karhata hi yini ka mama ongeti masiku lama a mi tsakangi swinene emoyeni ka mama?' Ku vutisa Masesi loko va titshamerile ekamareni ro wisela va ri karhi va vona thelevhixini. Na Vhelaphi siku ra kona a a ri kona naswona a nga nwangi no nwa. Ku ri a ku lo humelela yini a nga nwangi a hi leswi ndzi swi tivaka. 5

'A hi nchumu Masesi. Ko va mitirho leyi ya tithenda yi hi dadisaka. A hi kumi na nkarhi wa ku wisa.' Ku ringeta mana wa kona ku banga vusopfa.

'Mara a nga hembi Masesi. Phela na mina a ndzi swi lemukile leswaku *oulady* a ri *grand ngopfu* masiku lawa.' Ku seketela Vhelaphi a ri karhi a tlakuka a yisa 15 mpfumawulo wa TV ehansi hi ximfukwana xa yona. 'Mhaka yona yi kona vananga.'

'Hi byeleni *oulady* hikuva phela se hi kurile lero hambiloko mi nga lavi ku hi byela, swin'wana ha swi vona.' Ku yisa Vhelaphi emahlweni.

- 11.7 Xana nkosi lowu Mafloza a nga hlangana na Mandla eka wona a wu ri wa mani? (1)
- 11.8 Mafloza u vurile leswaku u karhatiwa hi mintirho ya tithenda. Hlamusela hi ku komisa leswi a ti kumiseke xiswona tithenda ta kona. (2)
- 11.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Marito ya murunguri lama nge: 'Ku ri a ku lo humelela yini a nga nwangi a hi leswi ndzi swi tivaka' ya kombisa leswaku Vhelaphi a a ri munhu loyi a a ... ku nwa.
- A rivala
  - B tshamela
  - C tsandzekwa
  - D fanela
- (1)
- 11.10 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Mafloza a a ri na wona ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.11 Ku va Vhelaphi na Masesi va vutisile mana wa vona lexi a xi n'wi karhata a kondza a kota ku phofula swi ku dyondzisile yini? (2)
- 11.12 Loko mbhirisano wu ya emahlweni, Mafloza u hetelerile a byela vana va yena mhaka leyi n'wi karhataka. Xana u ehleketa leswaku mhaka ya kona yi nga va na nkucetelo muni eka mahanyelo ya Masesi? (2)
- 11.13 Ku va Mandla Bamuza a vonile n'wana wa yena Masesi ro sungula enkosini se a kurile swa humelela ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.14 Mavulavulelo ya Masesi na Vhelaphi loko va vulavula na mana wa vona ma endla u titwa njhani? (1)

[25]

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni**

XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA; NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa na ku nyika vutivi byo karhi. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Evukon'wanini bya N'wamhunti', xihungwana xa matimu na swikholwakholwana xa 'Buloho ra Khujwana' na xiphato xa ndhavuko xa 'Mapungubwe'.

[25]

XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)**'NHWANYANA WA VUHLALU'**

Hlaya ntshaho lowu humaka eka ntsheketo wa 'Nhwanyana wa vuhlalu' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Loyi a nga kumeka a ri na meno yo basa paa, a ku ri nhwanyana loyi a va ku i Xikhegu. Vanhwanyana lavan'wana vo teriwa hi mavondzo loko va vona ku basa ka meno ya Xikhegu, kutani va kungela ku n'wi endla swo biha.

Vanhwanyana lavaya vo hlevelana leswaku swa antswa va n'wi wisela endzeni ka mati. Hakunene vo susumetela Xikhegu endzeni ka mati leswaku a nwela. Se vo suka va kongoma emakaya.

Va byelanile leswaku a va nga vuli leswaku Xikhegu u humeleriwe hi yini. Loko va fika ekaya va vutisiwa leswaku Xikhegu u kwihi, vanhwanyana hinkwavo va ku a va swi tivi. Loko Xikhegu a wela endzeni ka nambu u vuye a tekiwa hi nyoka leyikulu ya le matini. Yi tshama na yena endzeni ka xidziva nkarhi wo ringana malembe mambirhi.

A yi n'wi hlovisa hi swiambalo swa ku khavisiwa hi vuhlalu.

Xikhegu a a karhele ku tshama ematini naswona a a navela mhani wa yena. A a nga ta swi kota ku huma ematini a ya ekaya loko va nga lo ta va ta n'wi teka hi mfanelo. Minkarhi yo tala a a huma a tumbela etinhlangeni ta le kusuhi na le hlalukweni. A swi

nga olovi leswaku a voniwa hikuva a a ha ri wa le matini.

Siku rin'wana loko a ha tumberile etinhlangeni o twa mpfumawulo wa ku tsemiwa ka tihunyi hi xihloka. Hiloko a sungula ku yimbelela risimu leswaku mutsemi wa tihunyi a ta n'wi twa, a ku:

Wen'u nge khee,

Wen'u nge khee,

Garingani wa khee!

A wu ndzi vitaneli mana wa mina

Le mutini kee!

5

10

15

20

13.1 Boxa mbangu lowu vanhwanyana lava a va ri eka wona ekusunguleni ka ntsheketo lowu. (1)

13.2 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku vanhwanyana va twanana ku susumetela Xikhegu ematini. (2)

- 13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku vuriwa leswaku nyoka a yi hamba yi hlovisa Xikhegu hi swiambalo swa ku khavisiwa hi vuhlalu. Ku 'hlovisa' swi vula ku ...
- A sasekisa.
 B hluvurisa.
 C ambarisa.
 D hlawurisa.
- (1)
- 13.4 Hikwalaho ka yini Xikhegu a sungurile ku yimbelela? (2)
- 13.5 Xana ntsheketo lowu wu lemukisa vanhu yini hi swiendlo swa vanhwanyana lava nga susumetela Xikhegu ematini? (2)
- 13.6 U vona yi vile mhaka ya kahle ku va Xikhegu a pfumerile ku ya tekiwa hambiloko a swi tiva leswaku a a nga fanelangi a tirha mintirho yo tika ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI**XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)****'TIVA RA FUNDUDZI'**

Hlaya xihungwana xa matimu na swikholkholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

'A swi karhati, ndzi nga hlamusela. Tiva ra Fundudzi ri kumeka etindhawini ta Soutpansberg eka xifundzankulu xa Limpopo. Tiva leri ri lehile ku ringana kwalomu ka ntlhanu wa tikhilomitara ri tlhela ri anama hi to ringana tinharhu loko ri tele. Ri kumeka ekusuhi na swihlala swa Thathe Vondo.'

A ya emahlweni Sasi: 'Va vutivi bya swa mbangu va ri ri tumbulukile loko ku vile na ku hirimuka ka misava loku nga pfala ndlela ya nkhuluko ya nambu wa Mutale.' 5

Wa ha ri Sasi: 'Ku ya hi leswi khorwiwaka hi Vavhenda, tiva leri ri tumbulukile loko munhu un'wana wa nhlokonho, loyi a a ri muhundzi wa ndlela, a tsoniwile swakudya na ndhawu yo wisela. Hiloko a rhukana muganga lowu n'wi tsoneke. Muganga wa konahinkwawo wu khubumetiwile hi mati wu nyamalala endhawini leyi ku nga na tiva 10 kona.' 'Hey, swa hlamarisa leswi u swi hlayaka, yana emahlweni', ku vula Rirhandzu.

Kunene Sasi a ya emahlweni: 'Ku vuriwa leswaku hi nkarhi wa mpundzu swinene swa koteka ku twa swirilo swa vanhu na tihomu leti nweleke kona. Ku twakala na mpfumawulo wa xigubu. Van'wana va pfanga no vula leswaku u nga va vona vanhu lava se va tshamaka etshakwini ra tiva leri.'

Wa ha ri Sasi: 'Naswona va ri tiva ra Fundudzi ri rindziwa hi nhlarhu, ku nga xikwembu xa kwalahaya. Van'wana va ri ku na nhlarhu na ngwenya yo basa.'

A ya emahlweni Sasi: 'Nhlarhu leyi yi vuriwa ku va yi tumbulukile endzhaku ka loko wanuna un'wana wa Muvhenda, loyi a a tshovekile mbilu swinene hikokwalaho ko lahlekeriwa hi murhandziwa wakwe, a sukile a ya nghena endzeni ka Tiva ra Fundudzi 20 laha a nga fika a hundzuka nhlarhu. Lembe rin'wana na rin'wana ku tlangeriwa hi ncino wa nhlarhu lowu vuriwaka Domba, lowu endliwaka hi vanhwanyana lava nga si tivaka wanuna.'

15

20

- 13.7 Boxa swimunhuhatwa leswi Sasekani a a vulavula na swona. (2)
- 13.8 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke mayelana na leswi humeleleke muganga lowu ku khorwiwaka leswaku wu khubumetiwile hi mati loko tiva ra Fundudzi ri tumbuluka? (2)
- 13.9 Xana u vona swi fanerile ku va vanhu va endzela Tiva ra Fundudzi ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

YISA EMAHLWENI**XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)**

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I**NELSON MANDELA**

- 1 Ngoma yi bile,
- 2 Ngoma ya kona a yi lo bela wena.
- 3 U wela u werisiwa hi maxuvuru,
- 4 Van'wana va lo dubunya ngoma ya kona,
- 5 Van'wana va tlherile etiharini,
- 6 Ya wena ngoma yi nga tshwi,
- 7 Va ku u na swindondomu,
- 8 Na mukhuhlwana wa nkikosi,
- 9 Loko wo huma u nga tluleta tiko,
- 10 U rhuba u pindzula engomeni,
- 11 N'hweti khe, xirimele khe!
- 12 Malembe ya makumembirkinkombo i ntangha ya mani?
- 13 Lexi nga heriki xa hlola.
- 14 Ngoma yi tshwa lohlo, MISAVA YI NINGINIKA,
- 15 Malangavi ya orhiwa hi misava hinkwayo,
- 16 Tiko ri khana,
- 17 Vantima va pembela,
- 18 U huma engomeni u ri xirhubana,
- 19 U huma u ya va mudzabi.
- 20 Mudzabi wa vadzabi vaku,
- 21 U huma u va nxolwe,
- 22 Nxolwe ya tinxolwe taku.
- 23 Hi vula wena nghala ya Afrika,
- 24 Hi vula wena ndlopfu ya Afrika-Dzonga,
- 25 Hi vula wena Madiba,
- 26 Hi vula wena Rolihlahla,
- 27 Hi vula wena Nelson,
- 28 Hi vula wena Mandela,
- 29 Loko u bonga u twala Asia,
- 30 Loko u bonga u twala Europa,

31 Loko u bonga u twala Amerika,
 32 Loko u bonga u twala Australia,
 33 EAfrika a ha ha vuli.
 34 U humesile Afrika-Dzonga enon'weni wa ngwenya,
 35 U xokorile Afrika-Dzonga emenweni ya nghala,
 36 Afrika-Dzonga ri ntshuxiwa timpecana na mazankozi,
 37 Afrika-Dzonga ri ntshuxeka, mindzelekano yi dlawa,
 38 Afrika-Dzonga ri va rixaka ra nkwangulatilo,
 39 Tiko ri hundzulela,
 40 Vuswa byi dyiwa byi xeviwa.
 41 EAfrika-Dzonga namuntlha hi le vulombeni,
 42 U rhurherile Afrika hinkwayo eAfrika-Dzonga,
 43 U hlanganisile tinxaka hinkwato,
 44 A nga kona loyi a nga ku tiveki!
 45 Afrika-Dzonga i Afrika,
 46 Afrika i Afrika-Dzonga,
 47 Wena nghala ya Afrika ha ku khensa,
 48 Hi ku bela mandla,
 49 Hi ku hluvulela xihuku,
 50 Hi ri xandla ehenhla ka xin'wana.
 51 Halala Madiba, halala!
 52 Halala Rolinhlanhla, halala!
 53 Halala Nelson, Halala!
 54 Halala Mandela, halala!
 55 Kanimambo!

- 13.10 Hi xihi xifaniso xa le miehleketweni lexi muphati a akelaka vahlayi xona hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 13.11 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku Nelson Mandela u tshamile malembe yo tala ejele. (1)
- 13.12 Xana muphati u hlamusela yini hi ntila wa 49 lowu nge: 'Hi ku hluvulela xihuku'? (2)
- 13.13 Xana ku vuyeleriwa ka marito lama nge: 'Loko u bonga u twala' eka mintila ya 29–32 swi tshikelela/tiyisisa yini? (2)
- 13.14 Hi ku langutisa xiphato xa Nelson Mandela hi ku katsakanya, xana a a ri na vumunhu bya njhani? (1)
- 13.15 Loko a ku ri wena Nelson Mandela a wu ta swi kota ku tshama malembe ya 27 ekhotsweni/ejele u lwela ntshuxeko wa Vantima ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450 (tipheji ti2-2½), yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hakanyingi vanhu vo tekela van'wana ehansi no ala switsundzuxo va tala ku tikuma va ri ekhombyeni kutani va tsutsumela eka lava a va va nyenya ku ya kuma ku pfuneka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka leswi endliweke hi Matanato eka tsalwa leri.

[25]

XIVUTISO XA 15: XIMBANGU**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MAVHAVAZA:	U ri yini Chauke?	
MATANATO:	Loko ndzi languta puleti ya kona, ndzi languta ni nyama leyo koka marha, ndzi languta ni murhu lowo nuhela kheri ni tnyala, ndzi ehleketa leswaku wu ya dyiwa hi ximanga kasi mina ndzi ya pfunvela vuswa ni mati. Ndzi sungula ku ngheniwa hi ndzingo. Hi loko ndzi fika 5 ndzi veka bikiri ra mulaza laha ximanga a xi tshamile kona, se ndzi hundza na puleti ya nyama, ndzi ya yi tshamisekela ndzi himela vuswa lebyiyani ni nyama, ndzi dya hi ku hatlisa, ndzi ehleketa leswaku ximanga na xona xi ta sala xi tiphina hi milaza loko mina ndzi tiphinavu hi nyama ya huku.	10
XILUMUNI:	Swona hi swona impela. Entiyisweni swimanga swi tsakela ngopfu masi. Hi nga tivi ku ri leswi nga fuyiwa hi Valungu swi tsakela yini.	
MAVHAVAZA:	Se ke?	
MATANATO:	Loko ndzi heta ku dya, ndzi hlantswile swibye ndzi tlherisela khixini. Loko ndzi nghena ephacisini, ndzi hlanganisiwile hi ku rila ka ximanga xi ku: n'awu, n'awu. Loko ndzi ku ponomonu, ndzo kotlana na Misisi na yena a twile ku rila ka ximanga kutani a a tile ku ta vona ku ri swi lo yini.	15
MAVHAVAZA:	U ri yini Chauke na?	

MATANATO:	Loko Misisi a ndzi vona, a ndzi honokela, a ndzi vutisa ku ri nyama leyi a nga te ndzi nyika ximanga yi kwihi? Mina ndzi n'wi byela xiheri ndzi ku ndzi tiva swimanga swi dya masi, ndzi tlhela ndzi n'wi byela leswaku yena u lo ndzi ringa a ri karhi a swi tiva leswaku na mina nyama ndza yi rhandza.	20
MAVHAVAZA:	Se mi yi hetile njhani mhaka ya kona Chauke?	25
MATANATO:	A ndzi nyangatsekile, se ndzi n'wi byela leswaku ndzi tilulamiserile ku tshika ntirho. Se yena a ndzi byela leswaku ndzi yimanyana wa ha vulavula ni nuna wa yena. Loko ndzi nga si ehleketa nchumu, ndzo vona maphorisa va ta va ndzi khoma ndzi ya pfaleriwa.	

- 15.1 Boxa laha timhaka leti Matanato a vulavulaka hi tona ti humelegeleke kona u tlhela u boxa na vito ra laha a rungulaka a ri kona. (2)
- 15.2 I yini leswi swimunhuhatwa leswi a swi hungasa hi swona hi siku leri n'wangulano lowu nga laha henhla wu humelegeleke hi rona? (1)
- 15.3 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi Matanato a a hanyisiwa hayona hi Valungu lava a a tshama na vona eka ndhawu leyi u yi boxeke eka 15.1 laha henhla. (2)
- 15.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Matanato a ku: '... nyama leyo koka marha', u hlamusela leswaku nyama ya kona a yi ...
- A nyanganya.
 B nandziha.
 C bavela.
 D dzungela. (1)
- 15.5 Mavhavaza na yena u vile na xiphiqo na Valungu va yena. Hlamusela xivangelo lexi a xi endla leswaku a tiyisela xiphiqo xa kona. (2)
- 15.6 Swiendlo swa Matanato eka n'wangulano lowu swi paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 15.7 Leswi hlamuseriwaka hi Matanato laha henhla swi endla u titwa njhani naswona loko a swi humelerile wena a wu ta va u endlile yini? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

TOPISA:	Mina a ndzi na vukati, naswona a ndzi kalangi ndzi va na byona. Mufana loyi a nga ndzi onha u ndzi tshikile a suka a ya teka un'wana, kutani mina a ndzi na nuna. Hi mpfhuka xa sweswo ndzi lo titshamel kwala kaya ndzi ku kumbe ndzi ta kumana ni loyi a nga ta ndzi bodza.	
MAVHAVAZA:	Mina a ndzi ku bodzi kambe ndzo ku teka. Loko u ku ndzo ku bodza, hi swona ho bodzana mina na wena. A ndzi na nsati na wena a wu na nuna.	5
TOPISA:	Hi swona, ndza ha ya va tivisa le handle leswaku ndzi gangile wanuna loyi a nga vuya na tatanantsongo.	
MAVHAVAZA:	Rhanga u yima. Xana u tiyisile leswaku wa ndzi rhandza hi mbilu ya wena hinkwayo xana?	10
TOPISA:	Mina ndzi wa n'wina. Ndzi tiyimiserile n'wina ntsena. Ndzi to vona hi n'wina leswaku mi ta tikomba njhani eka vatsvari va mina.	
MAVHAVAZA:	Tlhela u ndzi khoma xandla Topisa wa mina. Ndzi ri ndza ku rhandza naswona a ndza ha voni un'wana wo tlula wena. U xiluva xa mbilu ya mina ...	15
MATANATO:	Leswo aka laha tikweni ndza swi sola. Swi nga ka swi nga ha tirhi. Wo fanela u ya aka kun'wana.	
MAVHAVAZA:	Se ke?	
MATANATO:	Hi to pfukela eka Madonsi hi ya vonana ni hosi kumbe ndhawu yi nga kumeka kona.	20
MAVHAVAZA:	Mina ndzi tsakela kwala leswaku mina na wena hi ta hlaisana.	
MATANATO:	Ndzo chavela ku ri maxaka ya wena va ta vula leswaku n'wana wa hina u ku sindzisile leswaku u ya aka eka vona.	
MAVHAVAZA:	Mina a <i>ndzi</i> lavi ku yingisela swicele swa vanhu, ndzi lava ku endla leswi tsakelaka hi mbilu ya mina.	25
MATANATO:	A ndzi sindzisi, kambe a ndzo ku tsundzuxa.	

- 15.8 Nyika andlalo wa leswi Mavhavaza a fikiseke xiswona eka mbangu lowu n'wangulano lowu nga laha henhla wu humelelaka eka wona. (2)
- 15.9 Kombisa ku hambana eka leswi humeleleke Mavhavaza na Topisa eka varhandziwa va vona vo sungula. (2)
- 15.10 Nyika xivangelo xo va Mavhavaza a kumekile a fikile endhawini ley i no tikuma a lava xitandi eka yona ematshan'weni yo tlhelela eMozambique laha a a huma kona. (2)
- 15.11 Ku va Mavhavaza na Topisa va kumile ntsako narirhandzu endzhaku ka mintlhontlho ley i va hlanganeke na yona evuton'wini swi ku dyondzisile yini? (2)
- 15.12 Hi wihi muxaka wa ntlimbo lowu Mavhavaza na Topisa va veke na wona eka rirhandzu ra vona eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.13 U vona xitsundzuxo xa Matanato xa leswaku Mavhavaza na Topisa va nga aki eka Xigalo xi ri kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.14 Loko a wu ri hahani wa Topisa a wu ta n'wi tsundzuxa yini tanihileswi a a ya sungula ndyangu lowuntshwa eka Mavhavaza? (1)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Munhu a nga fanelangi ku endla tihanyi eka van'wana hikuva leswi nga humelelaka eku fambeni ka vutomi a ku na loyi a swi tivaka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke evuton'wini bya Boneka etsalweni leri.

[25]

XIVUTISO XA 17: XIMBANGU**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

N'WA-VUKWELE:	(<i>A ri karhi a hangalasa ni mavoko</i>) Mina a ndzi lavi ku tekeriwa nuna mina hi munhu loyi wo ka a nga nyawuli na tiphadi ta yena.	
XIKWENI:	Leswi swo kariha swi lo mi lema ka. Leswi na wena u tlhelaka u vula leswaku a nga nyawuli, u ehleketa leswaku munhu wo ka a nga nyawuli a nga ku tekela nuna xana? Hi ndlela yin'wana u rhuketela mina, u ehleketa leswaku ndzi nga hundzula munhu loyi a va nsati wa mina ke? A wu swi voni leswaku u ntsongo ka mina?	5
N'WA-VUKWELE:	Vanhu a va tshembekangi masiku lawa. Byona i vulolo bya yini bya ku munhu a ka a tiendla vasi, a lava ni boyi ya ku ta tshama na n'wana hi mhaka ya ku rima kunene loku, vanhu lava va <i>rimaka</i> na vana emakatleni vona a va twi ku vava naa? Mina a ndzi tshembi leswaku hambi a ndzo va na n'wana wo tlula un'we a ndzi ta lava boyi yo ndzi bebulela n'wana.	10
N'WA-VUSIKA:	(<i>Hi ku kariha</i>) Mara ma vulavula loko mi ku tani naa? Loko mi nga bebuli hina hi endla yini xana? Naswona swi lava mina ndzi ri ndzexe sweswo. Loko ku ri hi ku swa mi vava na n'wina tholani ya n'wina boyi yi ta mi hlantswela timpahla leswi mi nga hava n'wana. Ndzi tshikeni ndzi endla swa mina, na n'wina endlani swa n'wina a ku na loyi a nga ta goloza. Mi ...	15
XIKWENI:	(<i>A nghenelela</i>) N'wina vavasati ndzin'wina, hatlisani mi chela tihuwa ta n'wina endzeni ka minkele. A ndzi lavi huwa laha mutini wa mina, hatlisani mi miyela. Leswi mi swi endlaka swi ta mi dlayisa hi mina. Ma ndzi rivala leswaku ndzi mani? Mina emutini wa mina a ndzi lavi pongo.	20

- 17.1 Boxa ndhawu na nkarhi lowu n'wangulano lowu nga laha henhla wu humelelaka hi wona. (2)
- 17.2 Kombisa ku yelana loku nga kona eka leswi vuriweke hi N'wa-Vukwele swa leswaku vanhu a va tshembekangi masiku lawa na leswi humeleleke loko Boneka se a tshama na vona. (2)

- 17.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko N'wa-Vukwele a ku a nga lavi ku tekeriwa nuna hi munhu wa tiphadi a a vula leswaku Boneka u na ... emirini.
- A magegetsu
 B timborola
 C swirhumbana
 D tinhwala
- (1)
- 17.4 Ku va Xikweni a vula leswaku: 'Ma ndzi rivala leswaku ndzi mani?' eka n'wangulano lowu nga laha henhla swi paluxa yini hi vumunhu bya yena?
- (2)
- 17.5 Mavulavulelo ya N'wa-Vukwele eka n'wangulano lowu nga laha henhla ma paluxa kahle leswaku u na ntlimbo. Boxa muxaka wa ntlimbo lowu a nga na wona u tlhela u seketela nhlamulo ya wena.
- (2)
- 17.6 Kombisa hilaha marito ya Xikweni lama nge: '... u ehleketa leswaku munhu wo ka a nga nyawuli a nga ku tekela nuna xana?' ya hundzukeke xikhovolelo hakona.
- (2)
- 17.7 Loko a ku ri wena Boneka u twa leswi vuriwaka hi N'wa-Vukwele a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini?
- (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

BODZANI:	(<i>A pfula rivati.</i>) A ku na munhu kambe ku na phepha laha hansi, swi tikomba onge munhu wa kona u fambile.	
BONEKA:	Wo ndzi hlayela, a ndzi ehleketa leswaku ku nga va ku ri Khetani kumbe o famba a lava ntirho.	
BODZANI:	(<i>A hlaya.</i>) Papila leri mhani va ri va lava mali ya yindlu hikuva i khale mi nga hakeli.	5
BONEKA:	Kambe hi vona valava va tiyindlu a hi ku londza ka vona. Teka mali leyi yi nga le ndzeni ka wadiropo u ya va hakela. Ndzi lava leswaku va swi vona leswaku ndzi na mali a ndzi mbyana mina.	
BODZANI:	Mhani mi tiyisile leswaku mali leyi mi nga na yona yi ta hi hlayisa vutomi bya hina hinkwabyo?	10
BONEKA:	Walowo i ntiyiso n'wananga. Mali leyi ndzi nga na yona wena na Gwirhani mi ta heta xikolo ya ha ri kona mi tlhela mi titirhela. Mali leyi u nga yi vona a hi yona yoxe ku na yin'wana leyi ndzi nga yi celela ehansi.	
BODZANI:	Xana loko ndzo pasa mi nga ndzi endlela yini? Ndzi vula loko Xikwembu xo tshika xi swi rhandzile ndzi pasa ntangha khume.	15
BONEKA:	Futhi kona loko a wo pasa ku tlula leswi Khetani a nga tshama a pasisa swona, a ndzi ta tsaka ku tlula na mpimu. Ndzi nga ku xavela basikiri leyo durha ku tlula hinkwato u ta famba hi yona kumbe a wu ta wisa ku famba hi tibazi ti nga ta ka ti ku peperha u fa u ndzi siya n'wananga.	20

- 17.8 Mali leyi Boneka a tibumaka hi yona eka n'wangulano lowu nga laha henhla a a yi kuma kwihi naswona a a yi kumile njhani? (2)
- 17.9 Xana a ku ri yini lexi a xi endla leswaku Bodzani a nga kholwi leswaku mali leyi Boneka a a ri na yona yi ta va hlayisa vutomi bya vona hinkwabyo? (1)
- 17.10 Hlamusela hi ku komisa leswi Boneka na vana va yena va rhurhiseke xiswona ku kala va tikuma va tshama eBush. (2)
- 17.11 Marito ya Boneka lama nge: '... u ta famba hi yona kumbe a wu ta wisa ku famba hi tibazi' ya paluxa yini hi vutivi bya yena? (2)
- 17.12 Hi ku leteriwa hi n'wangulano lowu nga laha henhla na leswi humeleteleke hi mali ya Boneka, hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke? (2)
- 17.13 Ku va Boneka a byela Bodzani leswaku a nga tsaka ngopfu loko o pasa ku tlula leswi Khetani a nga tshama a pasisa xiswona, u vona ri ri endlelo ra kahle ro hlohlotel a n'wana ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.14 Loko a ku ri wena Boneka n'wana wa wena a vula marito lama nge: 'Ndzi vula loko Xikwembu xo tshika xi swi rhandzile ndzi pasa ntangha khume' a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (1)
- [25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: '... TI LE TILWENI!'**

Hakanyingi vukati byo kumiwa hi ku tekela un'wana munhu byi va na swiphijo. Kombisa ntiyiso wa mhaka ley i u ri karhi u kongomisa eka swiphijo leswi veke kona eka vukati bya Nokuthula na Magaza Cawuke.

[25]

XIVUTISO XA 19: XIMBANGU**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'VA TSHIKA XO KHOMA HI VOKO!'**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

WANSATI:	A mi teki n'wana mi n'wi mamisa a ta miyela ka <i>mistress Baloyi?</i>	
XITLHANYI:	N'wi tshikeni u ta miyela. U endlisa sweswi loyi loko a twa vurhongo. U ta miyela hikuva ndza ha ku n'wi nyika bodhlela sweswi.	
WANSATI:	N'wi tlakuleni; kumbe xi kona xi n'wi vavisaka kwala puremeni.	
XITLHANYI:	(<i>A korhama ku n'wi mamisa bodhlela</i>) Mama bodhlela a ndzi ri papa. Ka Ali-Junior, tshika ku rila u mama <i>toe!</i> Mama papa, mama hii! (<i>N'wana a nyanya ku rila</i>) Hayi, na wena wa karhata mani Junior. Miyela, ndzi ta heta sweswi ku hakela swilo swi ta tshamiseka.	5
	(<i>A teka swixavaxavani exigolonyanini a swi bisa emuchinini. Ku fika mancingelani</i>)	10
SITHOLE:	Manana, tekani n'wana mi n'wi mamisa vele hikuva u bela vaxavi van'wana huwa. (<i>Mancingelani a korhama ku teka n'wana</i>)	15
XITLHANYI:	(<i>Hi ku kariha</i>) He wena mancingelani, tshika n'wana wa mina swi lo yini hikuva Junior a nga mami vele u mama bodhlela ntsena? U nga n'wi tlakuli, n'wi tshiki, u ta miyela!	
SITHOLE:	(<i>Hi ku hlamala</i>) Kasi swi lo yini mi ngo kariha hi ndlela ley i loko hi mi pfuna ka manana? A mi n'wi twi ku u rila onge u lo tlhaviwa hi nereta? Xana rirhandzu ra vumanana mi lo ri cukumeta kwihi manana?	20
XITLHANYI:	(<i>Hi ku kariha</i>) Hi nga tshika ku ndzi tengisa wena mancingelani u tirha ntirho wa wena!	25
SITHOLE:	(<i>Hi ku ehleketelela</i>) Hi wona ntirho wa mina lowu ndzi wu endlaka sweswi manana. N'wana loyi a ngo rila ntsena, xi kona xi n'wi tlhavaka la puremeni. Loko mi nga lavi ku n'wi susa mina ndzi to n'wi susa leswaku ndzi vona lexi n'wi tlhavaka. N'wana a hi wa un'we, na mina i wa mina. Hikokwalaho ndzi nge n'wi tshiki a fa ndzi ri karhi ndzi n'wi vona.	30

- 19.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona na vito ra xikolo lexi Xitlhanyi a a dyondzisa eka xona. (2)
- 19.2 Hlamusela hi ku komisa leswi Xitlhanyi a swi endleke ku kala n'wana a rila. (2)
- 19.3 Hi xihi xivangelo xa ku va Xitlhanyi a karihela Sithole loko a lava ku tlakula n'wana wa yena? (2)
- 19.4 Loko n'wangulano wu ya emahlweni Xitlhanyi u kumekile a ri ehofisini ya mininjhere. Pimanisa mavulavulelo ya yena loko a vulavula na mininjhere na loko a vulavula na Sithole. (2)
- 19.5 Xana marito ya Sithole ya ku: 'N'wana a hi wa un'we, na mina i wa mina' ya kombisa yini mayelana na vumunhu bya yena? (2)
- 19.6 Swiendlo swa Xitlhanyi eka n'wangulano lowu nga laha henhla swa amukeleka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

NTLANGU: '... XI TSHEMBA NKOLO!'

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA O

SOLLY: (*Hi ku vilela swinene*)

Heyi, mara na mina a ndzi ku ndzi endla yini mara! I mhaka yo ka ndzi nga kolwi hi leswi ndzi nga na swona.

(*A tikhoma xilepfu*)

Ve ri Sarah u fe a tsale xipapilana lexi hlamuselaka hinkwaswo *from A to Z!* 5
Se loko swi te tani ndzi to swi yini manjheni? Muti wa Nkowankowa hinkwawo wu ta kombetela mina hi tintiho. Kona loko nuna wa yena a vuya hi ta langutana njhani ngopfungopfu leswi xi nga xichudeni lexi nga huma la mavokweni ya mina? Hala tlhelo xindzhuti xa nsati wa mina *gone!* Vana va mina vona va ta famba njhani lomu switarateni hikuva va to tshamela ro hlekuriwa no sapateriwa hikwalaho ka vusopfa bya mina? Le xikolweni kona ke? Mathicara ni vana va xikolo vona va ta ndzi languta njhani hi manyala yo tani?

(*A miyela. A suka a yima*)

Hawu, kasi na mina ndzi endla yini ndzi ngo tiendla dabababa ro lava ku tinghenisa eka swilo leswi nga ndzi khumbiki ke! Swi ndzi khumba kwihi swa ku tisunga ka vasati va van'wana hikuva phela a va lo ndzi kumeta ndzi ri na yena wansati loyi kumbe va ndzi kuma ndzi ri karhi ndzi n'wi sindzisa ku nwa murhi. I mani a nga humesaka vumbhoni lebyi nga khomekaka ehubyeni ya nawu leswaku mina na yena a hi rhandzana? U dlaye hi vudlakuta bya yena 15 n'wini. Ximintantsengele xi tshemba nkolo. Yena a ku u endla yini loko a famba a endla vudlakuta nuna a ri na yena? 20

- 19.7 Xana ku nga va ku ri yini leswi vilerisaka Solly eka mbulavulawexe lowu nga laha henhla? (2)
- 19.8 Hi byihi vuxaka lebyi a byi ri kona exikarhi ka Solly na Sarah? (1)
- 19.9 Nyika andlalo wa leswi humelegeleke ku kala Sarah a hundza emisaveni. (2)
- 19.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Marito ya Solly lama nge: 'Mathicara ni vana va xikolo vona va ta ndzi languta njhani hi manyala yo tani?' ma kombisa leswaku a a ... hi swiendlo swa yena.
- A chuhisiwa
 B nyumisiwa
 C tsanisiwa
 D tsakisiwa (1)
- 19.11 Xana mhaka leyi humelegeleke yi nga va na switandzhaku swihi eka Solly na ndyangu wa yena? (2)
- 19.12 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Solly a a ri na wona eka mbulavulawexe lowu nga laha henhla u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.13 Xana leswi endliweke hi Solly eka Sarah swo n'wi bihisa emirini a tlhela a n'wi hundzukela loko a n'wi tivisa swa humegeleka evuton'wini bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 19.14 Loko a wu ri nuna wa Sarah a wu ta titwa njhani mayelana na rifu ra yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hakanyingi loko vadyondzi va tinghenisa eka timhaka ta rirhandzu va tshika ku dyondza hi ku tiyimisela swi va kavanyeta etidyondzweni ta vona. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke Fumani, Jimmy na Xiluva.

[25]

XIVUTISO XA 21: XIMBANGU**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

XILUVA:	(<i>A ri karhi a n'wayitela</i>) U ri yini ntsena murhandziwa?	
JIMMY:	(<i>A hlundzukile, a ntlokola</i>)	
XILUVA:	Hawu! Xana swi lo yini ku ndzi nyumisa loko ndzi ku tsakela ka Jimmy?	
JIMMY:	Xiluva!	
XILUVA:	Mh!	5
JIMMY:	Xana ndzi xiphuva xa wena mina?	
XILUVA:	Hawu! Xana swi nghena hi kwihi sweswo ka Jimmy?	
JIMMY:	Xiluva!	
XILUVA:	Mh!	
JIMMY:	Xana Mbangini u lava yini eka wena leswi a ku salasalaka endzhaku etlilasini?	10
XILUVA:	(<i>A nyuma, a languta ehansi</i>)	
JIMMY:	Vulavula! Ndzi ri Mbangini u lava yini eka wena?	
XILUVA:	(<i>Hi rito ra le hansi, ra tingana</i>) Wa ndzi gangisa.	
JIMMY:	Hee!	15
XILUVA:	Hi nga holovi ka Jimmy! Ndza ku kombela hi nga holovi ka! (<i>A tshinelela Jimmy a n'wi vukarha</i>)	
JIMMY:	Wa ku gangisa!	
XILUVA:	Ndza ku kombela hi nga holovi murhandziwa. U ngo ndzi ku hlamusela.	
JIMMY:	Hlamusela!	20
XILUVA:	Mbangini wa ndzi gangisa masiku hinkwawo naswona mina ndza n'wi byela leswaku a ndzi n'wi rhandzi kambe yena a nga tlhentlhi.	
JIMMY:	Xana u sungule rini ku ku gangisa?	
XILUVA:	I khalenyana. (<i>Va miyelanyana</i>)	
JIMMY:	Xana hikwalaho ka yini u nga ndzi byeli leswaku Mbangini wa ku gangisa? Swi vula leswaku na wena wa n'wi rhandza Mbangini a hi swona kee?	25
XILUVA:	A ndzi n'wi rhandzi mina. Ndzi nga ka ndzi nga tshiki wena ndzi rhandzana na savheji leriya. Mina ndzi rhandza wena ntsena hi ta hambanisiwa hi rifu ri nga na mavondzo.	
JIMMY:	Xiluva!	30
XILUVA:	Mh!	
JIMMY:	A ndzi xiphuva xa wena mina. Futhi u nga lavi ku ndzi hundzula xihlekiso laha xikolweni. Kumbe hi leswi eka vaMbangini va nga fuma se mina hikuva ndzi xisiswana a ndzi na vatswari ndzi hlayisa hi kokwana se u lava ku ndzi hundzula xihlekiso laha xikolweni?	35

- 21.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka n'wangulano lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona na vuxaka bya swona. (2)
- 21.2 Xana Jimmy a a byeriwile hi mani leswaku Fumani u gangisa Xiluva naswona munhu loyi a a swi tivela kwihi? (2)
- 21.3 Hikwalaho ka yini Jimmy a hlundzukile a tlhela a ntlokola loko Xiluva a n'wi hlamula? (2)
- 21.4 Ku va Xiluva a xavelerile Jimmy loko a n'wi holovisa hi mhaka ya ku gangisiwa ka yena hi Fumani swi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 21.5 Marito ya Xiluva ya leswaku a nge pfuki a rhandzanile na Fumani ya hundzukile xikhovolelo hindlela yihi? (2)
- 21.6 Loko a ku ri wena Jimmy kutani u twa leswaku murhandziwa wa wena wa gangisiwa hi Fumani a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

XILUVA:	(<i>A heta ku hleka</i>) Ndzi ku khomelé mahungu ya kahle Fumani.	
FUMANI:	Tana na wona.	
XILUVA:	Jimmy ndzi n'wi tshikile namunthla loko xikolo xi huma. Se sweswi ndzi vulavulaka ndzi wa wena Fumani.	
FUMANI:	(<i>A n'wayitela</i>) Ndza tsaka ku twa marito yo tsokombela lawa ya humaka enon'weni wa wena Xiluva. A wu endlanga xihoxo loko u tshikile Jimmy u rhandza mina hikuva ndzi tiyimisele ku rhandzana na wena hi ndlela ya vutihlamuleri. Ndzi ta ku hlayisa ku tlula leswi Jimmy a ku hlayisisa xiswona.	5
XILUVA:	Jimmy a nga ndzi hlayisi. Hi mina a ndzi pfa ndzi nyika yena mali hikuva a nga na vatsvari wo tihluphekela u hlayisa hi kokwa wa yena hi mali ya mudende. Hambi tintanghu ta xikolo u xavele hi mina.	10
FUMANI:	U ri tano?	
XILUVA:	Ina.	
FUMANI:	Mara wena a wu vonile yini eka Jimmy?	
XILUVA:	Wa tiva rirhandzu ri phuvile Fumani. Ri ya na lomu vanhu va nga ta sola.	15
FUMANI:	(<i>A hleka</i>) Khe ... khe ... khe!	
XILUVA:	Ri phuvile rirhandzu. (<i>Va miyelanyana, va karhi va tsempfa</i>)	
FUMANI:	Ndza ku rhandza Xiluva a ndzi nga tlangi hi wena na siku na rin'we.	
XILUVA:	Na mina ndza ku rhandza Fumani. Kambe ndzi kombela u tshika yin'wana ya mintoloveloo ya wena.	20
FUMANI:	Yihi?	
XILUVA:	Ndzi vula ku dzaha mbangi. Ndzi nga tsaka ngopfu loko wo tshika ku dzaha mbangi mina ya ndzi nyangatsa.	
FUMANI:	Ndzi yi tshikile.	

25

XILUVA: Rini?

FUMANI: Hi mpfhuka ka siku leriya hi nga holova exikolweni ndzi nambile ndzi yi tshika hikuva ndzi swi vonile leswaku yi ndzi endlisa swihoxo.

XILUVA: U tekile goza ra kahle swinene loko u tshikile ku dzaha mbangi.

- 21.7 Boxa mhaka leyi Fuman i xiseke Xiluva hi yona mayelana na mahanyelo ya yena eka n'wangulano lowu nga laha henhla. (1)
- 21.8 Hlamusela hi ku komisa leswi holoviseke Xiluva na Fuman i siku leri Fuman i vuleke leswaku u tshikile ku dzaha mbangi hi rona. (2)
- 21.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: 'Va miyelanyana va karhi va tsempfa' u vula leswaku a va famba hi ku ...
- A hatlisa.
 B nonoka.
 C tsutsuma.
 D jumela. (1)
- 21.10 Xisihalari i ximunhuhatwa lexi tsandzekisaka ximunhuhatwankulu ku fikelela ku navela ka xona. Xana i mani xisihalari etsalweni leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.11 Mutsari u lemukisa majaha yini hi leswi endliveke hi Xiluva swo byela Fuman i ta vusiwana bya Jimmy? (2)
- 21.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka leswi Xiluva a nga swi endla swo jikela Jimmy a ya rhandzana na Fuman? (2)
- 21.13 Ku rhandzana ka vana va xikolo swa amukeleka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.14 Loko a wu ri xaka ra Jimmy a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na ku tshikiwa ka yena hi Xiluva? (1)
[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80